



## quarterly Journal Of Gender And Family Studies

---

### **The Jurisprudential Response to Family Transformations after the Islamic Revolution**

**Dehqan, Majid**, Assistant Professor, Faculty Member of the Women and Family Studies Department, University of Religions and Denominations

---

#### **Article Info**

#### **Extended Abstract**

---

**Date received: 26/08/1403**  
**Date confirmed: 08/02/1403**

#### Introduction

The social and cultural transformations that occurred in Iran after the Islamic Revolution—particularly in the domains of family and gender—have presented new challenges for Shiite jurisprudence (fiqh). Prior to the revolution, fiqh claimed the capacity to govern society and respond to emerging issues. However, after the establishment of a religious government, it was confronted directly with newly arising family-related concerns. These transformations include changes in the roles of women, increased female social participation, and the emergence of novel issues related to technology and lifestyle. Religious women, equipped with new awareness and perspectives on social matters, turned to jurists through *istiftā'* (requests for legal opinion), seeking answers from fiqh in response to these developments. This study aims to analyze post-revolution fatwas issued by leading jurists and identify the common features of the fiqh approach in facing such changes.

#### Conceptual Framework

This study focuses on three central concepts: *ijtihad fiqhī*, modernity, and gender transformations. *Ijtihād*, in its modern sense, refers to the capacity of fiqh to respond to social issues and its ability to remain current, a quality that has deepened since the Islamic Revolution. Modernity, as an epistemological system that disrupts traditional relationships and identities, has paved the way for significant changes in gender and family structures. Gender

**Jurisprudence and modernity,  
Inquisitions,  
Women in Inquisitions,  
Family Jurisprudence.**

transformations—particularly changes in societal perceptions and the roles of women—have played a crucial role in the evolution of fiqh-based rulings and in the emergence of new legal interpretations.

#### Methodology

This study adopts a qualitative and library-based research method. The data consist of fatwas (legal opinions) issued by prominent Shiite jurists in post-revolutionary Iran, including Ayatollahs Imam Khomeini, Bahjat, Tabrizi, Golpayegani, Montazeri, Makarem Shirazi, Yousef Sanei, Fazel Lankarani, and Hashemi Shahroudi. Using qualitative content analysis, open and axial codes were extracted, semantic domains were identified, and ultimately, five main categories were derived regarding the fiqhī engagement with issues of family and gender after the revolution.

#### Findings

The analysis of fatwas and legal inquiries submitted to the jurists led to the identification of five major categories, each representing key features of the jurisprudential approach to family and gender transformations.

##### 1. Inward Orientation in Fatwas:

Post-revolutionary fiqh has increasingly based its rulings on the internal state and intention of the religious subject (*mukallaf*). For example, regarding gender interaction (*ikhtilāf*) between men and women, unlike traditional discourse which categorically deemed such interaction forbidden, recent fatwas consider the intention of deriving pleasure or deliberate engagement as the condition for prohibition. This shift indicates a growing emphasis on intention and internal disposition, allowing for greater flexibility in addressing social realities.

##### 2. Fatwa as Juridical Science or Practical Consultation:

Although fiqh is traditionally a theoretical science concerned with general rulings, in responding to *istiftā'*, it may also take the form of practical consultation. Many inquiries arise from conflicts between general rulings and individual circumstances, requiring the jurist to offer context-sensitive guidance. This consultative approach is evident in responses related to women's employment, spousal consent, and second marriages, as analyzed in the article.

##### 3. Legitimizing Fiqh vs. Guiding Fiqh:

Fiqh sometimes plays the role of legitimizing existing behaviors, while at other times it acts as a guiding force aimed at realizing the overarching goals of Islamic law (*sharī'a*). These two approaches may conflict. Legitimizing fiqh seeks to validate prevailing practices, whereas guiding fiqh attempts to steer behavior toward religious ideals. This divergence is clearly reflected in fatwas concerning family and gender-related issues.

##### 4. Jurisprudential Individualism and the Emergence of a New Rationality:

A notable feature in the jurisprudential engagement with modern issues is the rise of fiqh-based individualism, wherein the *mukallaf* is permitted, in certain cases, to make decisions based on personal reasoning and circumstances. This approach enhances fiqh's adaptability to social and cultural change and enables greater alignment with modern conditions.

##### 5. Abstract Fiqh:

In addressing contemporary issues, fiqh sometimes adopts an abstract and generalized perspective, avoiding engagement with concrete details and specific contexts. This

tendency can distance fiqh from the lived experiences of ordinary people and make it less responsive to the complexities of modern society.

#### Discussion and Conclusion

The jurisprudential response to family transformations following the Islamic Revolution reflects a combination of efforts to preserve traditional principles while simultaneously accommodating certain modern changes. As both a legal and cultural system, fiqh strives to maintain its legitimacy while responding to the evolving needs of society. The identified features reveal that fiqh is confronted with multiple challenges, including the tension between tradition and modernity, the need for a renewed rationality, and the necessity for flexibility in legal reasoning.

The inward orientation of fatwas and the attention to the intention of the legal subject (*mukallaf*) indicate a move away from rigid and overly strict interpretations. However, internalizing the criteria for permissibility may inadvertently facilitate the unintentional commission of prohibited acts. Moreover, the transformation of fiqh into a form of practical consultation reflects the importance of considering individual circumstances and the complexities of modern life—an approach that can enhance the perceived legitimacy of fiqh among the public.

On the other hand, the distinction between legitimizing fiqh and guiding fiqh illustrates a dual function in jurisprudence: at times confirming the status quo, and at other times directing behavior toward ideal religious goals. This duality can lead to contradictions and confusion in *fiqhī* responses.

Jurisprudential individualism and the incorporation of a new rationality signify a transformation within fiqh that enables it to adapt to contemporary conditions. However, abstract fiqh may pose an obstacle to precise and practical engagement with complex issues.

These features provide a useful framework for understanding the interaction between fiqh, modernity, and gender transformations. They suggest that fiqh—in its pursuit of relevance and responsiveness to contemporary issues—requires further strategic reconsideration. Only through a conscious and differentiated engagement with the modern world can fiqh continue to offer resistance to Western civilization in the contemporary era. Additionally, this study may serve as a foundation for further research on the role of fiqh in contemporary society and its impact on cultural and social transformations.

### مواجهه فقه در برابر تحولات خانواده پس از انقلاب اسلامی

مجید دهقان

عضو هیأت علمی دانشکده زن و خانواده دانشگاه ادیان و مذاهب

m.dehghanb@urd.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

مواجهه فقه با مسائل خانواده پس از انقلاب اسلامی مواجهه‌ای مهم از هر دو طرف است. فقه علاوه بر این که از چند دهه قبل خود را کافی برای اداره جامعه و پاسخگویی مسائل جدید می‌دانست پس از انقلاب در معرض حاکمیت نیز قرار گرفت. مسائل خانواده نیز در صد سال اخیر تحولات شگرفی در ابعاد مختلف خود تجربه کرد. مواجهه این دو در استفتانات از مراجع تقلید پیش از هرجای دیگری مشاهده می‌شود. پژوهش حاضر می‌کوشد در زمانی که فقیه با مساله‌ای که در بافت اجتماعی جدیدی برخاسته است روبه‌رو می‌شود دریابد که فقه چه ویژگی‌های مشترکی در این مواجهه داشته است. با کاربری روش تحلیل محتوای کیفی در فتاوی‌های مراجع عظام تقلید در ایران پس از انقلاب اسلامی پنج مقوله درون‌گرایی در فتوا، فتوا به مثابه علم فقه، فقه مشروعیت‌ساز، فردگرایی فقهی راهی برای ورود عقلانیت جدید و فقه انتزاعی استخراج گردید و در انتها تحلیلی درباره این مقولات ارائه شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶

تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸

فقه و مدرنیته،  
استفتانات،  
زنان در استفتانات،  
فقه خانواده.

## مقدمه

تمدن جدید مسائل جدیدی را پیش‌روی فقه قرار داد. در حوزه زنان و خانواده می‌توان انبوهی از این مسائل را رصد کرد. این مسائل، برخی موضوعات جدیدی است که از مظاهر عینی تمدن جدید به شمار می‌رود و برخی دیگر تغییر در مفهوم، رابطه یا هویت‌هایی است که به مرور زمان در زندگی متدینان اثر می‌گذارد. استفاده از وسائل پیشگیری از بارداری و لقاح آزمایشگاهی نمونه‌هایی از مورد اول و مساله حجاب و مشارکت اجتماعی زنان نمونه‌هایی از تغییرات دوم است. دوران پس از انقلاب به دلیل حاکمیت دینی و همزمانی با رشد مشارکت اجتماعی زنان و توسعه رسانه، این تغییرات رشد چشمگیری یافت. آراء فقهی حضرت امام خمینی رحمت‌الله‌علیه در حوزه زنان و زمینه‌ای که گفتمان انقلاب اسلامی برای زنان ایجاد نمود سبب حضور فزاینده زنان در عرصه‌های مختلف شد.

به موازات این حضور، زنان آگاهی، سبک زندگی و نگرش متفاوتی به مسائل پیرامونی خود پیدا نمودند که با نگاه رایج فقهی تعارض داشت. زنان متدین این تعارض را دوباره در قالب استفتا برای کسب تکلیف به محضر فقیه می‌بردند. پاره‌ای دیگر از مسائل نیز توسط واسطه‌های دیگری مانند گسترش مدرنیته تکنولوژیک در فقه طرح گردید. فناوری جدید مسائل خود را در موضوعاتی مانند بارداری و جراحی در حوزه فقه زنان ایجاد نمود. خروجی این مواجهه فتاوی‌ی شده است که از سوی مکلفین در زندگی روزمره آنان به کار رفته و شکل خاصی به آن بخشیده است.

با این توضیح، تفاوت بین مسائل مستحدثه و مسائل مدرن روشن می‌شود. مسائل مستحدثه که همواره در فقه شیعه وجود داشته است مسائل فقهی جدیدی است که تنها وجه نو بودن آن جدید بودن موضوع است، ولی در مسائل مدرن، نو بودن تنها به موضوع بر نمی‌گردد بلکه به تمایز گفتمان یا نظامی بر می‌گردد که موضوعات در آن خلق شده و معنا یافته‌اند. این که در مواجهه فقیه با موضوعات مدرن، وجه مدرن بودن آن فهم شده است یا نه و متناسب با آن، فقیه اتخاذ موضع کرده است مساله مهمی را پیش روی پژوهشگر می‌نهد. وجه مدرن بودن موضوع به معنای این نیست که مدرن بودن در اصطلاح فقهی جزء موضوع حکم باشد بلکه نظام آگاهی را ایجاد می‌کند که موضوعات در آن ماهیت جدیدی پیدا می‌کنند. در بین ابعاد مختلف مدرن بودن این موضوعات در این پژوهش ابعاد جنسیتی و خانوادگی اهمیت دارد.

در حوزه زنان و خانواده، فهم فقیه از تحولات جنسیتی و ارتباط مسائل مستحدثه با آن عامل موثر دیگر در استنباط است. گاهی در موضوعاتی مانند حجاب و ورود زنان به ورزشگاه فقیه مواجهه‌ای حداکثری نشان می‌دهد و در موضوعات دیگر به سمت مشروعیت‌بخشی به تحولات،

استنباط می‌نماید. چگونگی بازتاب تغییرات جنسیتی در فقه، نگرش فقها نسبت به مسائل جدید، پاسخ‌های فقهی به مسائل جدید و تغییراتی که این مواجهه در استدلال‌های فقهی بر جای گذاشته است همگی ابعاد مهمی از این رویارویی است. در این میان می‌توان از این مواجهه ویژگی‌های کلی مشترکی را برداشت کرد که در فتاوی‌های مختلف فقیهان قابل پیگیری است. این ویژگی‌های مشترک الگوی کلی را تشکیل می‌دهد که برای فهم مواجهه فقه با این تحولات مفید است. فهم این ویژگی مساله پژوهش حاضر است.

### چارچوب مفهومی

سه مفهوم اجتهاد فقهی، مدرنیته و تحولات جنسیتی مفاهیم اصلی برای فهم این مواجهه است. اجتهاد فقهی در دوران جدید در نزد برخی از اندیشمندان معنایی متفاوت از مفهوم سنتی آن در فقه دارد. اگر اجتهاد در دوره‌های قبلی استنباط احکام شرعی فهم می‌شد در این دوران به مثابه ظرفیت فقه برای روزآمدی و کارآمدی در حل مسائل اجتماعی طرح می‌گردد. تعبیر از اجتهاد به عنوان «قوه محرکه اسلام»<sup>۱</sup>، تاکید بر بعد متغیر اجتهاد و ارتباط آن با بعد ثابت (مطهری، ۱۳۸۱: ج ۲۱: ۲۹۸)، تاکید بر تراحم به مثابه راه حل تعارض قدیم و جدید (مطهری، همان: ۲۲۹)، برجسته‌سازی قواعد ثانویه (مطهری، همان: ۳۳۵، مکارم شیرازی، ۱۴۱۷ق: ج ۴: ۹۴) و بازکردن ابعاد حاکمیت فقیه برای حل چالش‌های اجتماعی ابعادی (مطهری، همان: ۳۳۶ و صافی، ۱۴۱۲ق: ۳۵) از اجتهاد در معنای جدید خود است. مهمترین تمرکز این معنای جدید چیره شدن بر دوگانه قدیم و جدید در فهم دین و فقه است. اجتهاد در این معنای خود به ویژه پس از انقلاب اسلامی بیشتر عمق یافت. گفتمان فقهی در معرض پاسخگویی به مسائل مختلف اجتماعی قرار گرفت و در برابر اشکال قدیمی بودن احکام دینی و عدم توجه به امور در حال تغییر، اجتهاد به عنوان یکی از راه حل‌های برآمدن از پاسخگویی به مسائل جدید ارائه می‌گشت (سند، ۱۴۲۶ق: ۲۱۷-۲۱۸).

جامعه ایرانی در صد سال اخیر در حال گذر از جامعه سنتی به جامعه مدرن گفتمان‌های متعددی را در دو بعد دینی و روشنفکری دیده است. کنارگذشتن سنت مهمترین روایت غربی از مدرنیته است که آثار اجتماعی متعددی داشته است. مهم‌ترین ویژگی مدرنیته را اگر عقلانیت بدانیم با زدودن روابط و هویت‌های اجتماعی سنتی، طرد اقتدار معرفتی سنتی و از بین بردن آداب و رسوم‌های جامعه سنتی همراه بوده است (تورن، ۱۳۸۰: ۳۲). این تغییرات حوزه زنان و خانواده را

۱. اصل این تعبیر برای اقبال لاهوری است (اقبال، ۱۳۹۰: ۱۵۷) و شهید مطهری در کتاب «اسلام و مقتضیات زمان» بارها به این تعبیر برای ارائه تعریف جدید اجتهاد ارجاع می‌دهد (مطهری، ۱۳۸۱: ج ۲۱: ۱۵۸)

نیز در ابعاد مختلف بسیار دگرگون کرده است، گرچه همچنان خانواده را می‌توان میراث پابرجای سنت دانست. این تحولات لزوماً به معنای کاملاً مدرن شدن نیست و می‌توان همسو با برخی نظریات، این تحول را به سمت مدرنیته کامل و ناب ندانست و از مدرنیته‌هایی که هر کدام بخشی از سنت را با خود دارد یا در تعامل با سنت شکل جدیدی به خود گرفته است صحبت کرد (گیدنز، ۱۳۹۱: ۱۴۰، احمدی، ۱۳۸۰: ۲۳ و توکلی ۱۳۹۵: ۹).<sup>۱</sup> تحولات جنسیتی پیش آمده، مساله امروزی خانواده و زنان را متفاوت از مساله گذشته آن نموده است و مواجهه فقهی متفاوتی را نیز می‌طلبد.

یکی از حوزه‌های پرتغییر در ایران معاصر جنسیت است. آشنایی ایرانیان با مظاهر تمدن اروپایی تأییراتی را در جامعه ایرانی برجای گذاشت که یکی از آنان تغییر در نگرش به زنان و حضور اجتماعی آنان است. از آن زمان تا کنون با حضور اجتماعی زنان و ارتقا سطح آگاهی و عاملیت آنان، هویت جنسیتی آنان متفاوت گردید و به تبع آن خانواده و اجتماع در اثر این تغییر نقش‌های جنسیتی متفاوتی از قبل را به خود دید (آزاد ارمکی، ۱۳۹۳: ۱۴۸ و صادقی فسایی، عرفان‌منش، ۱۳۹۵: ۱۲۲).

اگر فقه در نظم گذشته بسیار تأثیرگذار بوده است، جنسیت تغییر یافته خواستار تغییر در احکام فقهی شد. از مساله حجاب گرفته تا مسائلی مانند آموزش، اشتغال، مشارکت سیاسی، کنترل بر زادآوری و کنترل بر بدن همگی از مسائلی است که به دنبال مطالبات جدید زنان در استفتانات بروز پیدا کرد.

### روش:

داده‌های این پژوهش به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است. داده‌ها شامل فتاوی فقهی پس از انقلاب ساکن ایران است که در حوزه علمیه قم به مرجعیت اشتهار دارند. فقیهانی که فتوای آن‌ها مطالعه گردید عبارتند از آیات عظام امام خمینی، بهجت، تبریزی، گلپایگانی، منتظری: افی، مکارم شیرازی، یوسف صانعی، فاضل لنکرانی و هاشمی شاهرودی. با استفاده از روش تحلیل محتوا سعی شده است که از کدهای باز و محوری که به داده‌های اولیه اختصاص می‌یابد حوزه‌های معنایی شکل گرفته و سپس مقولات نهایی انتزاع گردد. این فرایند با تمرکز بر مطالعه داده‌ها بدون در نظر گرفتن پیشینه تئوریک انجام می‌گردد (محمدپور، ۱۳۸۹: ۲۴) با مطالعه و مراجعات مکرر

۱. در مقابل داوری اردکانی معتقد است که مدرنیته همچنان یکی بیشتر نیست و سایر تجربه‌ها بومی سازی مدرنیته اروپایی است نه تنوع مدرنیته‌ها (داوری، ۱۳۹۹)

به متون، عبارت‌ها تا تعیین کدهای باز و سپس کدهای محوری، فشرده‌سازی می‌گردد. در مرحله بعد کدهایی که حوزه موضوعی مشترکی دارند جداسازی شده و در مرحله آخر کدهای هم موضوع ادغام گردیده تا مقوله‌ها انتزاع گردد. هر تعریفی از مقوله باید واضح، کامل و روشن بوده و در مراحل نگارش پژوهش هر مقوله با نمونه‌های متنی توضیح داده می‌شود (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰: ۲۳)

### یافته‌ها:

تحلیل استفتائات و فتاوی فقها در بازه پس از انقلاب و کدگذاری آنان و سپس انتزاع مقولات از واحدهای معنایی پژوهشگر را به پنج مقوله اصلی رساند که در جدول (۱) ذکر شده است. در ادامه توضیح مقولات و شواهد متنی آن ارائه می‌گردد.

ردیف	مقوله
۱	درون‌گرایی در فتوا
۲	فتوا به مثابه علم فقه یا مشاوره
۳	فقه مشروعیت ساز در مقابل فقه راهبری
۴	فردگرایی فقهی راهی برای ورود عقلانیت جدید
۵	فقه انتزاعی/گزاره ای

جدول ۱: مقولات نهایی پژوهش

#### ۱. درون‌گرایی در فتوا

گاهی احکام فقهی بر موضوعاتی بار می‌شود که احراز آن منحصر به احراز درونی مکلف نیست. حرمت شرب خمر از این نمونه است، بدون توجه به فهم مکلف موضوع حرمت که خمر است در خارج تحقق دارد و می‌تواند از طرق مختلفی احراز گردد. ولی گاهی موضوع با قیود آن وابسته به احراز شخصی مکلف است. عناوینی مانند علم، عمد، قصد لذت، قصد ریبه همگی از این دست عناوین هستند که نیت مکلف در ترتب حکم دخیل است. در بسیاری از اظهارات فقهی پیش از انقلاب در گفتمان سنتی، فقه روابط زن و مرد ذیل مفهوم اختلاط قرار می‌گرفت که در تحقق آن قصد مکلف نقشی ندارد (خمینی، ۱۳۸۵: ج ۱: ۱۴۸-۱۴۹ و قربانی، ۱۳۲۷: ۶۰-۶۷). از این رو چون اموری مانند اشتغال، مشارکت سیاسی و آموزش مستلزم اختلاط بود حرام می‌گردید. پس از انقلاب در اغلب فتاوا این احکام بر عناوین قصدی حمل شده است. در استفتا ذیل که از آیت الله صافی (ره) پرسیده شده است نگاه دانشجوی دختر و پسر در کلاس مختلط با دو شرط نگاه غیر عمدی و بدون قصد لذت جایز شمرده شده است:

با توجه به این‌که کلاس‌های دانشجویان دختر و پسر با هم برگزار می‌شود، طبعاً ناخودآگاه چشم آدم به دختران نامحرم می‌افتد، حکم آن چیست؟

[جواب] نگاه غیر عمدی و بدون قصد لذت اشکال ندارد (صافی، ۱۳۸۰: ج ۱: ۶۲).

در استفتاء پیش از پرسش از حکم نگاه، موضوع اختلاط وجود دارد ولی فقیه آن را در حکم دخیل ندانسته و حکم جواز را بر عناوینی بار می‌نماید که به قصد مکلف بند است. زمانی که احراز لذت داشتن یا نداشتن به عهده خود مکلف باشد، ممکن است نگاه عمدی صورت بپذیرد، ولی شخص با فریب خود احراز لذت نکند گرچه در واقع لذت بر نگاه صدق می‌کند.<sup>۱</sup> این مساله در فتوای ذیل در استفتاء از حکم دیدن تصاویر و فیلم مستهجن نیز وجود دارد:

«سؤال ۳۶۱۹» آیا دیدن تصاویر و فیلم‌های مستهجن اینترنتی از روی کنجکاوی و یا به انگیزه آشنایی با مظاهر تمدن غربی جایز است؟

جواب: اگر دیدن فیلم‌ها موجب وقوع در فساد و تحریک جنسی حرام و انجام گناه نباشد و صاحبان آنها شناخته شده نباشند اشکال ندارد (منتظری، ۱۳۷۳: ج ۳: ۳۳۲).

تصور این که تماشای این محتواهای رسانه‌ای در اینترنت خالی از شائبه فساد و گناه باشد دشوار است با این وجود در این فتوا در صورتی که سبب وقوع در فساد و گناه نباشد و همچنین صاحب تصویر مجهول باشد جایز است. شرط دوم که معمولاً برای اکثر کاربران اینترنتی حاصل است و شرط اول از اموری است که احراز آن به عهده خود مکلف است.

این نوع فتاوا گرچه در گذشته نیز در کتاب‌های فقه تراز اول موجود بوده است<sup>۲</sup> ولی آن چه در دهه‌های پیش از انقلاب عمدتاً در دسترس مردم است نه رساله‌های مراجع بلکه آراء علمای بلاد

۱. این فتوا را مقایسه کنید با فتوای آیت الله بهجت در همین مساله: «با توجه به این‌که کلاس‌های دانشجویان دختر و پسر با هم برگزار می‌شود، طبعاً ناخودآگاه چشم پسران دختران نامحرم می‌افتد، حکم آن در صورتی که بدون قصد لذت باشد چیست؟ [جواب] نگاه کردن غیر عمدی اشکالی ندارد، اما باید از تکرار یا ادامه نگاه پرهیز نمود ولی تحصیل کردن در این کلاس‌ها اگر از وقوع در حرام ایمن نیست، حرام است» (بهجت، ۱۴۲۸: ج ۴: ۱۶۷) در این فتوا گرچه بازهم «ایمنی در وقوع در حرام» به دلیل نداشتن ملاک مشخص همچنین معیار درونی ممکن است تلقی شود ولی از فتوای پیشین متمایز است چرا که تکرار، ادامه نگاه، و تحصیل در کلاسی که ایمنی در وقوع از حرام ندارد ملاک‌هایی بیرونی هستند.

۲. به عنوان نمونه محقق کرکی نظر به وجه و کفین اجنبیه همراه با خوف ربه و فتنه را اجماعاً حرام اعلام می‌کند و در غیر این صورت قول به جواز را اقرب می‌شمارد: «و أما الوجه و الکفان، فان كان في نظريهما خوف ربه و حصول فتنه حزم أيضا إجماعاً» (عاملی کرکی، ۱۴۱۴ ق: ج ۱۲: ۳۸).

است که در مناطق مختلف ایران نسبت به مراجع ارتباطات قویتری با مردم داشته اند. نوع مواجهه این روحانیون و دغدغه‌ای که برای حفظ دینداری مردم داشته‌اند متفاوت از دغدغه صرفاً فقهی و بیان احکام کلی شرعی است.<sup>۱</sup> از همین رو در دهه‌های پیش از انقلاب با این که در رساله‌های فقهی مراجع نجف همچنان احکام کلی با ذکر حد وسط‌های شرعی بیان می‌شد ولی کتاب‌هایی که به روش فقهی برای توده مردم نگاشته می‌شد تفاوت قابل توجهی با این کتاب‌ها داشت. روابط اجتماعی مرد و زن چه در مساله آموزش و چه در مساله اشتغال و امور اجتماعی و سیاسی با مفهوم اختلاط حرام اعلام می‌شد ولی پس از انقلاب این مفهوم چون در فقه به مثابه علم چندان پشتوانه قوی ندارد جای خود را به مفاهیمی مثل ریبه، عمد، تحریک شهوت و وقوع در فساد می‌دهد.

## ۲. فتوا به مثابه علم فقه یا مشاوره

در علم فقه مساله به مثابه موضوع و حکم فهم می‌شود اما مانند هر علم دیگری آن چه در سازوکار علمی وجود دارد لزوماً منطبق بر نیاز مردم عادی نیست. از همین رو طبیعی است که مباحث حقوقی در یک پژوهش متفاوت با مشاوره حقوقی در جلسه مشاوره باشد، همانطور که نظریه روانشناسی هم متفاوت با مشاوره روانشناختی با مراجعه کننده است. این تفکیک در پاسخ به استفتائات کمتر به چشم می‌خورد. پیش فرض مواجهه با استفتائات معمولاً این است که سوال کننده از احکام کلی درباره موضوعات سوال می‌کند همان پیشفرضی که در علم فقه درباره وظیفه فقیه مطرح است در حالی که در بسیاری از استفتائات افراد پس از دانستن احکام کلی در زندگی خود به تعارض‌هایی می‌رسند که برای حل آن تعارض به فقیه مراجعه می‌کنند، یا این که با علم از حکم کلی در مورد مصداق خاصی با توجه به پیچیدگی مصداق نیاز به مشاوره موردی دارند. این انتظار در مراجعه به علمای بلاد و ائمه جماعات مساجد معمولاً پاسخ مناسبی دریافت می‌کند اما پس از انقلاب که مراجعه مستقیم مردم به مرجع تقلید فزونی چشم گیری یافت مواجهه با استفتائات همچنان به مثابه مساله علمی بود. در استفتاء ذیل به عنوان نمونه از تعارضی که بین دو حکم شرعی حاصل شده است سوال می‌شود:

۱. به عنوان نمونه مراجعه شود به کتاب «زن و انتخابات» که زیر نظر آیت الله مکارم شیرازی در ۱۳۳۹ تدوین شده است (قربانی و دیگران، ۱۳۳۹). همچنین کتاب «رساله در اثبات وجوب حجاب در دین مبین اسلام» در سال ۱۳۲۴ نمونه‌ای از این دست است که شیخ عباسعلی داعی الاسلام معروف به اسلامی، نویسنده آن، گرچه به فقاقت اشتها نداد ولی این رساله را فقهی نگاشته و در زمان خود توزیع فراوانی نیز داشته است: «بقدری مورد توجه و استقبال مومنین شد که در همان سال محتاج به طبع دوم آن شدیم و چهار هزار جلد آن منتشر شد (داعی الاسلام، ج: ۱، ۱۳۲۷).

زنی معلّم است و این امر را يك فریضه شرعی می‌داند، ولی شوهرش عقیده دارد که کارش بیرون خانه مانع رسیدگی و تربیت صحیح فرزندانش می‌شود، و باید یا وقت کارش را صرف در خانه نماید یا وقت خانه را صرف در کارش؛ تکلیف چیست؟

[جواب] خارج شدن زن از منزل باید با اجازه شوهر باشد، ولی شوهر نمی‌تواند او را وادار به رسیدگی به فرزندان نماید (خمینی، ۱۴۲۲: ج ۳: ۳۴۶).

به نظر می‌رسد که استفتاء درباره زنی است که احکام اولیه شرعی را می‌داند و در تعارض بین تکلیف شرعی که پس از انقلاب احساس کرده است و نظر شوهرش در تربیت فرزندان ناچار به طرح پرسش از مرجع شده است. در پاسخ اما حضرت امام (ره) به ذکر احکام کلی که وظیفه اولی زن و شوهر را تعیین می‌کند بسنده می‌نمایند. در فتوای دیگری که درباره اذن پدر در ازدواج دختر و پسر است نیز همین رویکرد مشاهده می‌شود. لزوم اذن پدر در ازدواج یکی از احکامی است که با تحولات جنسیتی سده معاصر در گروهی از افراد با مقاومت زوجین مواجه گشت. فردی که در فرهنگ مدرن تربیت می‌شود همسر آینده اش به انتخاب خود او انجام می‌شود در حالی که دخالت دادن نظر پدر که ممکن است ملاک‌های او متفاوت با ملاک‌های دختر باشد با ایده انتخاب مدرن ناسازگار است. از این رو این چالش به سطح استفتاء نیز می‌رسد:

اگر دختری با پسر هم‌شان شرعی و عرفی خود قصد ازدواج داشته باشد، آیا اذن پدر ساقط است؟

جواب: در فرض مسأله اگر پدر مخالفت کند اذن او ساقط می‌شود (مکارم، ۱۴۲۷، ۱، ۲۰۶).

این پرسش متفاوت از مسأله فقهی درباره شرایط سقوط اذن پدر در ازدواج باکره است که از دیرباز در فقه شیعه وجود داشته است و در بافتی فرهنگی اجتماعی رخ داده است که ازدواج از وضعیت نهادی به وضعیت گروهی در حال تبدیل است و تفاوت‌های بین نسلی در مقولات جنسیت و خانواده قابل توجه است. این که پسر هم‌شان شرعی و عرفی دختر است به تشخیص خود دختر بوده و می‌توان با هم‌شان بودن فی نفسه فاصله‌ای داشته باشد. در نتیجه فتوا زمینه‌ای برای شکل‌گیری ازدواج‌هایی می‌گردد که در این بافت فرهنگی اجتماعی جدید بدون رضایت پدر شکل می‌گیرد.

فقه به مثابه علم فقه یا مشاوره بعد دیگری نیز دارد. اگر در پاسخ استفتاء صرفاً به بیان حکم فقهی پرداخته شود جنبه‌های اخلاقی موضوع که در تامین اهداف شارع نقش بسیاری دارد مغفول می‌ماند، در صورتی که در مشاوره فقهی پاسخ ممکن است به گونه‌ای تنظیم گردد که به تحقق اهداف شارع نزدیک تر گردد. پاسخ فقیه به استفتائی که پیش از این نیز ذکر شد می‌تواند مصداقی

از این موضوع باشد:

با توجه به این که کلاس های دانشجویان دختر و پسر با هم برگزار می شود، طبعاً ناخودآگاه چشم آدم به دختران نامحرم می افتد، حکم آن چیست؟

[جواب] نگاه غیر عمدی و بدون قصد لذت اشکال ندارد (صافی، ۱۳۸۰: ج ۱: ۶۲).

فقیه در این فتوا صرفاً به بیان حکم کلی بسنده کرده است در صورتی که به نظر می رسد در مقام ارشاد، توصیه های بیشتری باید ارائه گردد تا این اختلاط به مفسده منجر نگردد. استفتا اگر پر از مصادیق جزئی و خصوصیات موردی باشد فقیه از لابلای آن موظف است جهات کلی را استخراج کند و حکم آن را بیان نماید. غیر از این انجام دهد از رسالت فقیه در بیان احکام کلی و عدم ورود در موضوع جزئی خارج شده است.

این رویکرد رایج استثنائاتی هم دارد. در برخی موارد فقیه در استفتا در مقام مشاوره فقهی وارد می شود. در متن ذیل فردی در استفتا از قصد خود برای ازدواج دوم می گوید و این که با همسر خود خوشبخت است:

أنا أرغب في التعدد، حيث أنوي الزواج مرة ثانية، مع العلم أنني عادل مع زوجتي ولا ينقصني منها أي شيء، ونحن سعيدان لدرجة ملحوظة عند جميع أهلنا. فهل يجوز لي الزواج مرة أخرى، مع توفر الشروط من عدل وإنصاف و مراعاة لله في حدوده؟

الزواج بامرأة أخرى ليس محرماً، ولكن ما دمت سعيداً مع زوجتك كما تدعي، فيكون الزواج الثاني خلاف الإنصاف والرحمة، بل هو لا يخلو من مشاكل أنت الآن في غنى عنها، كما شاهدنا ذلك في حالات متعددة، والله العالم (تبریزی، ۱۴۲۷، ۸، ۲۳۶-۲۳۷).

آیت الله تبریزی پس از بیان حکم جواز، ارشاد اخلاقی می کند و ازدواج مجدد را خلاف انصاف می داند و به مشکلات آن اشاره می کند. فقیه از همان ابتدا مستفتی را مخاطب خویش قرار می دهد و با این خطاب فضای گفتگو و اقتناع را ترسیم می کند.

### ۳. فقه مشروعیت ساز در مقابل فقه راهبری

فقه مشروعیت ساز در برابر فقه راهبر قرار می گیرد. گاهی انتظار از فقه این است که به رفتار انسان فارغ از این که این رفتار در چه چارچوب بینشی و فرهنگی شکل گرفته است مشروعیت ببخشد و گاهی فقه در صدد تحقق اهداف کلی شارع در رفتارهای مکلفین است. مشابه این مواجهه در فقه ذیل عنوان «الحیل الفقهی» از دیرباز رایج بوده است. فقیهان آن را راهی برای برون رفت از حرام شرعی دانسته اند که گاهی اهداف مثبت داشته است و گاهی منفی (ر.ک: بوبشیش، ۲۰۰۵ و مکارم شیرازی، ۱۴۲۸). از استفتائاتی که از فقها در سال های اولیه انقلاب و بعد از آن می شود، می توان

فهمید که استفاده از این روش در روابط بین زن و مرد در چند دهه پیش از انقلاب رواج پیدا کرده است. در ابتدا خانواده‌هایی که با یکدیگر رفت و آمد بسیار داشتند یا در یک جا زندگی می‌کردند برای این که در رفت و آمد محذور شرعی وجود نداشته باشد دختران کودک خود را لحظاتی به عقد موقت پدران در می‌آوردند تا بین شوهر هر خانواده با مادر آن دختر محرمیت ایجاد شود. این عقد موقت که در عرف «صیغه محرمیت» نامیده می‌شده به دلیل این که در آینده برای ازدواج دختر مشکلاتی را ایجاد می‌کرده است در استفتانات حضور پیدا کرده است:

این جانب می‌خواهم با دختر خاله‌ام ازدواج کنم، ولی مسأله‌ای مانع ازدواج من و او شده، و آن اینکه هنگامی که او دختر بچه‌ای بیش نبوده به وسیله پدر بزرگم - که هم اکنون فوت کرده - صیغه پدرم شده و بلافاصله همان موقع صیغه را پس می‌خوانند (این عمل گویا به خاطر این بوده که خاله‌ام که مادر او می‌شود و با پدرم در یک منزل زندگی می‌کرده‌اند به پدرم محرم شود) حال می‌گویند این صیغه جاری شده مانع ازدواج من و او است. تکلیف ما چیست؟

[جواب] در فرض مذکور محرمیت حاصل است، و نمی‌توانید با هم ازدواج کنید (خمینی، ۱۴۲۲: ج ۳: ۱۰۸).

در ادامه، این مسأله نه به عنوان حل مشکلی درون خانواده و با نظارت بزرگتر خانواده بلکه برای مشروعیت بخشی به ارتباط با نامحرم به کار رفته است. زنان شوهردار برای این که با مردان دیگر نیز بتوانند بدون حجاب و سایر محذورات شرعی ارتباط برقرار کنند دختر کوچک خود را به عقد موقت مرد نامحرم در می‌آورند تا شرعاً مادر همسر آن مرد محسوب شده و نیازی به رعایت حریم شرعی نباشد:

از مسأله صیغه محرمیت که فعلاً رواج دارد بعضی از زنها استفاده نموده و با داشتن شوهر، برای محرم شدن، دختر کوچک خود را به مرد جوانی صیغه می‌کنند و خودشان را (که زنان جوانی هستند) با یک مرد جوان دیگر محرم می‌کنند، و کاملاً با روی باز رو به روی آن آقا می‌نشینند، آیا این عمل شرعی است یا نه؟

[جواب] اگر متصدی عقد، پدر یا جد پدری صغیره باشد و با شرائط، عقد شود محرمیت می‌آورد (خمینی، ۱۴۲۲: ج ۲: ۱۰۸).

در استفتا به رواج این پدیده اشاره شده است. از تعدد استفتانات در این موضوع نیز می‌توان به رواج آن پی برد (همان، ۱۰۹-۱۱۰). گاهی تصور بر این بوده است که می‌توان از این راهکار برای تسهیل ارتباط در فضای کاری نیز استفاده کرد (همان، ۱۰۸). در واقع فهم برخی از مردم از صیغه محرمیت این بوده است که صیغه‌ای در شرع است که بین نامحرمان ارتباط محرمیت ایجاد

می‌کند. این که چگونه چنین تصویری از فقه شکل می‌گیرد که راهکاری در چنته خود برای حل مشکل محرمیت دارد خود ناشی از تغییر فرهنگی است. حریم‌های جنسیتی در گفتمان سنتی دینی، در فرهنگ جدید چندان برجسته نیست. در روابط جدید که اختلاط به تنهایی محذوری ندارد، زنان و مردان در ارتباط با یکدیگر با محذوراتی شرعی مواجه می‌شوند که یا برای عدم ارتکاب گناه و یا برای دور زدن آن به دنبال راه حلی شرعی می‌گردند. این مراجعه به فقه، برای فهم دیدگاه شارع برای شکل دادن به شیوه ارتباط نیست بلکه برای گرفتن رخصتی از فقه برای ارتباطی است که در فرهنگ جدید شکل گرفته است و همراهی فقه در این گونه موارد بدون این که اهداف شرع را لحاظ کند فقه را از موضع راهبری خارج می‌کند.

#### ۴. فردگرایی فقهی راهی برای ورود عقلانیت جدید

علم فقه در تعریف مشهور خود «العلم بالاحکام الفرعية عن ادلتها التفصیلیة» (عاملی، ۱۴۱۸: ج ۱: ۸۹) دانسته شده است. در این تعریف گرچه نگاه گزاره‌ای به حکم شده که آن را شامل موضوع و حکم می‌داند و اثری از مکلف در آن نیست ولی مختصر آشنایی با فقه شاهد این است که پیش فرض این تعریف استنباط حکم مکلف فردی است. گرچه این فرد علی البدل است و می‌تواند شامل هر مصداقی باشد ولی به دلیل جمعیت فراوان این فرد علی البدل حیثیت اجتماعی نیز به آن اضافه می‌گردد که در استنباط مغفول می‌ماند. علاوه بر تعریف فقه، در سازو کار استفتاء نیز در بسیاری از موارد مواجهه فقیه با استفتاء به مثابه سوال فقهی فردی است که پرسش خود را از فقیه می‌پرسد نه فرد علی البدلی که ابعاد اجتماعی پیرنگی دارد. به عنوان مثال زمانی که جراحی سزارین در حال گسترش در نظام پزشکی است فردی از فقیه درباره شرعی بودن سزارین سوال می‌کند. پاسخ می‌تواند ناظر به رابطه یک فرد و تحمل درد و رنج او باشد یا این که بعد اجتماعی آن نیز ملاحظه گردد و آثار سزارین در صورتی که نه تنها یک فرد بلکه غالب دینداران با حمایت نظام اسلامی آن را جایگزین زایمان طبیعی کنند نیز دیده شود:

برخی از خانم‌های حامله که می‌توانند به وضع طبیعی زایمان کنند، اصرار دارند سزارین شوند تا درد کمتری را تحمل کنند. در این زمینه حکم چیست؟

جواب: اگر این کار جنبه عقلایی داشته باشد اشکالی ندارد (مکارم، ۱۴۲۷، ج ۲: ۶۱۷-۶۱۸). زاویه دیدی که در سزارین از جانب مستفتی تنها درد را می‌بیند و در جانب مفتی تنها جنبه عقلایی تحمل درد را، زاویه‌ای است که تنها فرد و عمل را تحلیل می‌کند و نگاهی به گسترش سزارین به مثابه یک سبک زندگی در بین زنان که تاثیر قابل توجهی بر مساله فرزندآوری، سلامت و جمعیت است ندارد (محمدبیگی و رحیمی، ۱۳۸۳).

نمونه دیگری از فردی دیدن، مسائل جراحی زیبایی است که از طریق آن گفتمان مدرن بدن بسط می‌یابد. ورود این پدیده با ادبیات صریح فردگرایی نمی‌تواند وارد جامعه دینی شود و از همین رو به ادبیات دینی متمسک می‌گردد. ادبیات دینی در دفاع این پدیده در استفتاء ذیل قابل تامل است:

عمل جراحی زیبایی اندام اکنون در سراسر دنیا مرسوم است این‌گونه جراحی‌ها گرچه به ندرت برای سلامت جسم ضرورت دارند، اما در بسیاری از موارد عوارض جانبی داشته و به ندرت باعث مرگ طرف می‌شوند، با این وجود بسیاری از خانم‌ها با تحمل هزینه سنگین آن با تمام وجود حاضرند خود را به تیغ جراحی بسپارند، چرا که احساس می‌کنند بخشی از قسمت ظاهری بدن آنان همچون بینی یا سینه‌ها یا شکم حالت غیر طبیعی دارد و از این بابت دچار ناراحتی روانی می‌شوند. این خانم‌ها اگر دختر باشند احساس می‌کنند با شرایط موجود، شوهر مورد علاقه خود را نخواهند یافت و اگر متأهل باشند در مقابل شوهر خود احساس کمبود می‌کنند اینان بر این باورند که با انجام جراحی فوق، از این مشکل رهایی خواهند یافت و به محض مراجعه به پزشکان مربوطه، پزشک بدون سؤال از علت تن دادن به این عمل پر خطر آماده انجام عمل می‌شود. سؤال این است که پزشک، قبل از آگاهی از ضرورت این عمل آیا مجاز است این عمل را انجام دهد؟ و در صورت ضرورت، آیا پزشک مرد مجاز است که این عمل را انجام دهد؟ (منتظری، ۱۳۷۳: ج ۳: ۳۳۷)

دلایلی که احتمالاً به جهت تاثیرش در حکم شرعی بیانی شده است «ناراحتی روانی» زن از «حالت غیرطبیعی» بدن خود، نیافتن «شوهر مورد علاقه خود» با بدن فعلی و «احساس کمبود» در مقابل شوهر در صورت متأهل بودن زن است. استناداردهایی که طبیعی بودن بدن زن را تعیین می‌کند، مساله شدن بدن برای روان زنان و افزایش عاملیت دختران در انتخاب شوهر آینده خود، نشان از تحولات جامعه ایرانی در زمان استفتاست. فتوا نیز می‌تواند با آگاهی دینی نسبت به مقوله بدن نسبت به این پدیده موضع گیری کند. حضور این آگاهی را در پاسخ به این استفتاء پیگیری می‌کنیم:

[جواب] شریعت مقدس اسلام، شریعت سمحه سهله است و بر حسب کتاب، سنت و حکم عقل، ضرورت عرفی رافع حرمت محرمات است. البته به مقدار رفع ضرورت و هرچند عمل زیبایی در صحت و سلامت جسم مریض مؤثر نباشد، ولی ممکن است عدم اجرای آن موجب مرض روانی غیر قابل تحمل باشد. در صورت اقتضای نظر و لمس اجنبی بجاست پزشک حرمت اصل عمل را به جهت این امور به مریض تذکر دهد و اگر از گفتار مراجعه کننده احراز کرد که واقعاً

گرفتار و اهمه روانی غیر قابل تحمل شده است جایز است گفتار او را حمل بر صحّت کند و در صورت انحصار علاج در آن، انجام به مقدار ضرورت مانعی ندارد و با عدم وجود پزشک هم جنس، عمل جنس مخالف نیز مانند سایر موارد معالجه مانعی ندارد، ولی انجام آن با احراز عدم ضرورت عرفی محل اشکال است (منتظری، ۱۳۷۳: ج ۳: ۳۳۷).

شریعت سمحه سهله، ضرورت عرفی، حرج روانی و نظر و لمس اجنبی مفاهیم اصلی به کار رفته در این فتواست. تاکید بر تسهیل شریعت مبتنی بر این پیش فرض است که مقاومت در برابر این تغییرات سختگیری در مطالبات مردم است. احکامی که سبب چنین سختی برای دینداران است را می توان در صورت پیشامد ضرورت عرفی یا حرج روانی تغییر داد. در این بین تنها مساله تاثیرگذار در بعد فقهی این پدیده، نظر و لمس نامحرم دیده می شود و اثری از ابعاد دیگر این پدیده وجود ندارد. بستری که چنین تحلیلی در آن ممکن است فردگرایی فقهی است و عدم توجه به ابعاد اجتماعی این پدیده و تمرکز بر رابطه ای بین فرد درخواست کننده، پزشک و احکام اولی شرع.

## ۵. فقه انتزاعی

فقه انتزاعی بخشی از تفکر انتزاعی درباره امور است که در برابر تفکر انضمامی قرار می گیرد. تفکر انتزاعی بر رابطه بین مفاهیم تمرکز دارد و دغدغه ای نسبت به واقعیت موضوعات در خارج ندارد. در مقابل، تفکر انضمامی بر رابطه خارجی بین اشیاء تاکید دارد و درگیر ویژگی های خارجی موضوعات می شود (استیون، ۲۰۱۴: ۳۵-۴۲) در فقه انتزاعی فقیه بین مساله یا استفتا و ادله رفت و آمد می کند و تمرکز بیشتر او بر حکم است تا موضوع. این که وظیفه اصلی فقیه کشف احکام کلی است نه احراز موضوعات (نجفی، ۱۴۰۴: ج ۲۷: ۲۷۲ و ۲۸۴، انصاری، ۱۴۱۴: ۱۴۷) و این که دین برای همه امور حکم معینی واقعی یا ظاهری دارد و کافی است فهم درستی از ادله حاصل شود (صافی، ۱۴۱۲: ۷-۸) تفکر انتزاعی در فقه را تقویت می کند. در مقابل، فقه انضمامی توجه بیشتری به موضوع واقعی دارد و پیچیدگی، تحول تاریخی و نسبت آن با روابط کلان اجتماعی را متوجه است. این تفاوت در اثر توجه به این نکته است که هدف غایی فقه معطوف به زندگی واقعی مردم است نه صرفاً بیان آن چه منجز و معذر است.<sup>۱</sup> این تفاوت را می توان در فتوای ناظر به مساله

۱. عبارت معروف حضرت امام خمینی در منشور روحانیت را می توان از این زاویه فهمید: «حکومت در نظر مجتهد واقعی فلسفه عملی تمامی فقه در تمامی زوایای زندگی بشریت است، حکومت نشان دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی و سیاسی و نظامی و فرهنگی است، فقه، تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تاگور است. هدف اساسی این است که ما چگونه می خواهیم اصول محکم فقه را در عمل فرد و جامعه پیاده کنیم و بتوانیم برای معضلات جواب

اجاره رحم مشاهده کرد. یکی از حوزه‌های نفوذ تکنولوژی پزشکی حوزه باروری است. زنی که به دلیل مشکل رحمی نمی‌تواند جنین را نگهداری و رشد دهد با استفاده از تکنولوژی خاصی جنین تولید و به رحم زن دیگری منتقل می‌شود. از حکم شرعی این عمل از مراجع مختلفی سوال شده است:

اگر نطفه لقاح یافته را که متعلق به یک مرد و زن است به رحم زن دیگر انتقال دهند آیا اشکال دارد؟ آن زن چه نسبتی باید با مرد داشته باشد؟

[جواب] قرار دادن نطفه آمیخته شده؛ یعنی نطفه مرد و زنش که قبلاً مخلوط شده بعد از حالت امتزاج در رحم زن دیگر هیچ مانعی ندارد، و به هر حال فرزند متولد، فرزند صاحب نطفه، بلکه فرزند زن صاحب تخمک هم می‌باشد و معلوم نیست که ارتباطی با صاحب رحم پیدا کند هرچند رعایت احتیاط مطلوب است (صانعی، ۱۳۸۷: ۲۴۵-۲۴۶).

مواجهه فقیه با این موضوع مواجهه در حد ادله شرعی است. این که در ادله شرعی معیار پدری و مادری چیست تا نسبت به جنین تطبیق یابد. در این مواجهه نیازی به فهم عینی و انضمامی مساله رحم اجاره‌ای وجود ندارد چرا که در نگرش فقیه تنها نکته مهم در پدیده رحم اجاره‌ای موضوع مادری و پدری است. در رویکرد انضمامی با فهم عینی از پدیده رحم اجاره‌ای به مساله جدیدی برخورد می‌کنیم؛ این که زنی که ماه‌های متوالی جنینی را در بدن خود نگهداری می‌کند احساس مادری و رابطه عاطفی عمیقی بین او و جنین شکل می‌گیرد ولی در اوج این رابطه عاطفی باید در برابر دریافت پول، نوزاد را به شخص دیگری تحویل دهد. این فشار روانی برای صاحب جنین به حدی است که ممکن است منجر به اختلال روانی شدید برای صاحب رحم گردد. ندیدن این مساله عینی و تسریع در افتا به این دلیل است که در رویکرد انتزاعی زنی که نه ماه جنین را در بدن خود نگهداری می‌کند به صاحب رحم تقلیل پیدا می‌کند و معضل اخلاقی او دیده نمی‌شود. در استفتاء دیگری با استناد به اصل برائت استفاده از رحم اجاره‌ای جایز است و تنها نکته‌ای که فقیه در مساله دخیل می‌بیند لمس و نظر نامحرم است (مکارم، ۱۳۹۱: ۲۸۹).

مشابه این رویکرد در مساله تغییر جنسیت نیز دیده می‌شود. این که تغییر جنسیت اساساً امکان دارد یا این که صرفاً ازاله اندام و کار گذاشتن اندامی شبیه به اندام جنسی است یا این که زمینه‌های



داشته باشیم.» (خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲۱: ۲۸۹) امام راحل در این بیان با تاکید بر جنبه عملی فقه آن را در برابر حل معضلات اجتماعی قرار می‌دهد. این برداشت از فقه در نوع موضوع شناسی امام نیز موثر بوده است.

ایجاد ادراک جنسیتی مخالف چیست و قابل درمان است یا خیر از ابعاد موثر در فهم عینی موضوع است. در استفتاء ذیل هیچ کدام از این ابعاد لحاظ نشده است:

بعضی از زنان و مردان در خود احساس جنس مخالف می‌کنند و بعضاً اگر تغییر جنسیت ندهند احتمال اقدام به خودکشی در آنان هست، آیا اصولاً تغییر جنسیت جایز است؟  
[جواب] به طور کلی دلیلی بر حرمت تغییر جنسیت نداریم و اگر حال آنها به نحوی باشد که تغییر جنسیت برای آنها ضرورت داشته باشد بعید نیست که واجب باشد (منتظری، ۱۳۷۳: ج ۲: ۴۰۹)

مانند مساله پیشین با استناد به اصل برائت تغییر جنسیت مباح اعلام می‌گردد و حتی در صورت ضرورت، حکم اباحه می‌تواند به وجوب تغییر یابد. گرچه محتمل است که فقیه حکم به موضوع فرضی داده باشد ولی در هر صورت پیش فرض حکم صحت تغییر جنسیت است. پیامد چنین فتوایی معیار دانستن جنسیت ادراکی است که با رویکرد کلان دین در حوزه جنسیت مخالف است. این که هر شخصی صرفاً به دلیل گرایش جنسیتی مخالف با اندامش، مجاز به تغییر جنسیت باشد به معنای اعتباربخشی به جنسیت ادراکی است که در عمل با ناذات‌گرایی جنسیتی تفاوتی نمی‌کند.

### نتیجه‌گیری:

در تاریخ شیعه فقه عهده‌دار حل معضلات اجتماعی جامعه شیعی بوده است. جامعه‌ای که در دوره زیادی در اقلیت و در چند قرن اخیر در ایران در اکثریت جامعه خود زندگی کرده است. فقهای عظام با پاسداری از کیان تشیع و با روش اجتهادی موفق شدند میراث فقهی را به شکل منظم و قابل استدلالی حفظ و از انحراف و بی‌ضابطگی آن جلوگیری کنند. فقه شیعه در طی قرون اخیر گرچه مانند هر علم دیگری دارای تکامل و پیشرفت بوده است ولی در عین حال شبکه معنایی و ساختار معرفتی مشترکی بر آن حاکم بوده است. در مواجهه فقه با تمدن جدید غربی برخی از این اصول مشترک حاکم بر فقه به تدریج به حوزه اندیشه‌شده فقهی وارد شد و برخی همچنان نااندیشیده باقی مانده است. ایده کمال حداکثری دین و در مقابل، ایده منطقه فراغ از اصول قسم اول و برخی از مقولاتی که در این مقاله به آن اشاره شد از گونه دوم است. در دنیایی که در اثر تلاقی تمدن اسلامی با تمدن غربی ایجاد شد بسیاری از امور از ماهیت سنتی خود به ماهیتی جدید تغییر یافت. دامنه این تغییرات از حوزه ازدواج و خانواده تا ماهیت حکومت و اقتصاد گسترده است. مدرنیته هم در بعد ذهنی خود و هم در بعد عینی خود معنای جدیدی به پدیده‌ها بخشیده و روابط و هویت‌های جدیدی را خلق کرده است که گرچه ممکن است از همان نام قبلی استفاده کند ولی تغییرات

معنایی چشم‌گیری در ذیل نام‌های قبلی داده است.

در این تغییر گرایشی گاه آگاهانه و گاه ناآگاهانه درون جامعه سنتی هست که مایل است امر جدید را با خوانشی سازگار با امر سنتی جلوه دهد تا پذیرش آن راحت‌تر صورت گیرد. فهم ایده بسط آموزش مدرن بر اساس روایات تشویق به علم‌آموزی، با فهم برابری بر اساس آیه «ان اکرمکم عندالله اتقاکم» (حجرات: ۱۳) از این نمونه است. حال با توجه به این که فقه در سده اخیر دارای ظرفیتی است که می‌تواند چنین نقشی را در ترجمه فرهنگی مدرنیته ایفا کند بعد دیگری از این مساله روشن می‌شود. ورود فرهنگ فردگرایی با مفاهیمی مثل ضرورت یا عسر و حرج فقهی را می‌توان از این زاویه فهمید.

از دیگر منافذ تعامل دنیای جدید با فقه حوزه موضوع است. فقهی که وظیفه فقیه را صرفاً فهم احکام کلی می‌داند و در موضوعات یا بر اساس موضوع فرضی فتوا می‌دهد و یا بر اساس اعتماد به عرف عام و خاص، نمی‌تواند تعاملی ایجابی با دنیای جدید داشته باشد که در آن اهداف غایی دین تأمین گردد. چه بسا فقاهت ناخواسته به مشروع‌سازی اقتضانات دوران مدرن تبدیل گردد. این امر با رسالت تاریخی فقهای عظام که همواره سد محکمی در برابر انحرافات در برابر دین بوده‌اند در تعارض است. در صورتی فقه در دوران معاصر نیز می‌تواند به مقاومت در برابر تمدن غربی بپردازد که به مواجهه متفاوت با دنیای جدید التفات آگاهانه داشته باشد. این مساله به ویژه پس از انقلاب اسلامی که فقه خود را متصدی حاکمیت می‌داند اهمیت بیشتری می‌یابد. غیر از حکومت مبتنی بر فقه و حامی آن، توسعه وسائل ارتباط جمعی نیز دسترسی مردم به مراجع معظم تقلید را راحت‌تر ساخت. این دسترسی که نسبت به دهه‌های پیشین آن بسیار متفاوت است نیاز جدیدی از سوی مردم نسبت به فقه را لازم بود پاسخ دهد. بسیاری از استفتانات صرفاً پرسش از حکم اولیه امور نیست بلکه درخواست مشاوره و راهنمایی از فقیه درباره تراحمات زندگی دیندارانه و راه حلی برای موضوعات عینی آنان است. به نظر می‌رسد مواجهه مناسبی با این نیاز صورت نمی‌گیرد و فقیه همچنان به مثابه علم فقه در کرسی پاسخگویی به مشاوره قرار می‌گیرد. گرچه پاره‌ای از استفتانات نیز نه برای فهم موضع واقعی شریعت در قبال موضوعات بلکه صرفاً اخذ مجوز شرعی برای زندگی در قالب سبک مدرن یا برای اعمال سیاست‌های دولت‌های وقت است.

با توجه به چالش‌هایی که در این مقاله به آن اشاره شد می‌توان پیشنهادهایی نیز برای ارتقاء مواجهه فقه با مسائل نو ارائه کرد. در مقابل درون‌گرایی فقهی توجه به ساختارهای اجتماعی دینی، همچنین رسمیت بخشیدن به مشاوره فقهی، توجه به نقش راهبری فقه در تحولات اجتماعی، پرهیز از فردگرایی و در نظر گرفتن ابعاد اجتماعی موضوعات و احکام و در نهایت فهم عینی و انضمامی

موضوع و جلوگیری از پرورش تفکر انتزاعی در جوامع علمی فقه می‌تواند نقش مهمی در مواجهه فعال فقه با موضوعات دنیای جدید داشته باشد. تمرکز این مقاله بر آسیب‌شناسی مواجهه فقه بود و به همین جهت بحث از دستاوردهای فقه در این مواجهه خارج از موضوع تلقی می‌گردد. حفظ هویت دینی جامعه ایرانی در دوران معاصر به گونه‌ای که زمینه‌ای برای وقوع انقلاب اسلامی گردد، مرهون مقاومت فقها در برابر فشارهای سنگین مدرنیزاسیون سده اخیر است و بسط آن مجال دیگری می‌طلبد.

## منابع و مأخذ

- آرامش، کیارش (۱۳۸۷) بررسی اخلاقی رابطه پولی در رحم جایگزین. فصلنامه باروری و ناباروری. (۱)۹، ۳۶-۴۲.
- احمدی، بابک (۱۳۸۰). معمای مدرنیته. تهران: نشر مرکز.
- اصغری، فریبا (۱۳۸۷). ملاحظات اخلاقی در روش کمک باروری رحم جایگزین. فصلنامه باروری و ناباروری. (۱)۹، ۳۰-۳۵.
- اقبال لاهوری، محمد (۱۳۹۰). احیای فکر دینی در اسلام. ترجمه احمد آرام. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۴ق) رسائل فقهیه. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- ایمان، محمدتقی: محمودرضا نوشادی (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی. فصلنامه پژوهش ۳ (۲): ۴۴-۱۵.
- آزاد ارملی، تقی (۱۳۹۳). خانواده ایرانی. تهران: نشر علم.
- بوشیش: الح (۲۰۰۵م). الحیل الفقهیه: ضوابطها و تطبیقاتها علی الاحوال الشخصیه. الرياض: مكتبة الرشد.
- بهجت، محمدتقی (۱۴۲۸ق). استفتانات. جلد چهارم. قم: انتشارات دفتر آیت الله بهجت.
- تبریزی، جواد (۱۴۲۷ق). صراط النجاة. قم: دارالصدیقه الشهیده.
- تورن، آلن (۱۳۸۰). نقد مدرنیته. ترجمه مرتضی مردیها. تهران: نشر گام نو.
- توکلی طرقی (۱۳۹۵). تجدیدبومی و بازاندیشی تاریخ. تورنتو: کتاب ایران نامه.
- خمینی، سیدروح الله (۱۳۸۵). صحیفه امام خمینی (ره). تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، سیدروح الله (۱۴۲۲ق). استفتانات. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- داعی الاسلام، عباسعلی (۱۳۲۷ق). رساله در اثبات وجوب حجاب در دین مبین اسلام. تهران: جامعه تعلیمات اسلامی.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۹). مدرنیته یا مدرنیته‌ها؟ دوماهنامه ادبی چامه. ۱۴. شهریور و مهر ۱۳۹۹.
- سند، محمد (۱۴۲۶ق). أسس النظام السیاسی عند الإمامیه. قم: مکتبه فک.
- صادقی، سهیلا: عرفان منش، ایمان (۱۳۹۵). گفتمان‌ها و خانواده ایرانی: جامعه‌شناسی الگوهای خانواده. پس از مناقشه‌های مدرنیته در ایران. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

صافی، لطف الله (۱۳۸۰). استفتائات. جلد اول. قم: موسسه انتشارات حضرت معصومه سلام الله علیها.

صافی، لطف الله (۱۴۱۲ق). الاحکام الشرعية ثابتة لا تتغير. قم: دارالقرآن الکریم.

صانعی، یوسف (۱۳۸۷). احکام بانوان. قم: میثم تمار.

عاملی، جمال الدین (۱۴۱۸ق). معالم الدین و ملاذ المجتهدین. قم: موسسه الفقه للطباعة و النشر.

عاملی کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). جامعه المقاصد فی شرح القواعد. قم: موسسه آل البيت علیهم السلام.

قربانی، زین العابدین و دیگران (۱۳۳۹). زن و انتخابات. قم: بینا.

گیدنز، آنتونتی (۱۳۹۱). مقدمه ای بر تحلیل نهادین مدرنیته در مدرنیسم و پست مدرنیسم. ترجمه حسینعلی نوذری. تهران: شرکت نقش انتشارات نقش جهان مهر.

محمدیگی، ربابه: عزت الله رحیمی (۱۳۸۳) اثر سزارین در کاهش باروری در زنان حامله شهر سنج. مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی کردستان. ۹ (۲)، ۴۰-۴۴.

محمدپور، احمد (۱۳۸۹). روش تحقیق کیفی ضد روش ۲. تهران: جامعه شناسان.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۱). مجموعه آثار شهید مطهری جلد ۲۱. تهران: صدرا.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۱). احکام خانواده در پرتو فقه اسلامی. قم: انتشارات امام علی بن ابیطالب علیهم السلام.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۷ق). المسائل المستحدثة فی الفقه الإسلامی القسم الأول. مجلة فقه اهل البيت (ع). ۱ (۴)، ۶۸-۹۲.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ق). استفتائات جدید. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابیطالب علیهم السلام.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۸ق). حیلہ های شرعی و چاره جوئی های صحیح. گردآوری ابوالقاسم علیان نژادی. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابیطالب علیهم السلام.

منتظری، حسین علی (۱۳۷۳). رساله استفتائات. تهران: نشر تفکر.

نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.



## quarterly Journal Of Gender And Family Studies

---

### **Pathological Family Resistance: The Transmission of Values at the cost of creating pathology**

**Mohammad Mahdi Yousefi**, PHD student, Women and Family Research Institute

---

#### **Article Info**

#### **Extended Abstract**

---

**Date received: 17/10/1403**  
**Date confirmed: 22/12/1403**

The value system is one of the fundamental pillars upon which the family structure is built. The values and rules that shape family dynamics regulate both internal and external interactions. In the modern and postmodern world, moral values have undergone rapid and profound transformations, leading to instability. In response, families strive to maintain their stability and cohesion by preserving their values and resisting changes that may disrupt established family norms. The formation of a structured value system is both a necessity and a fundamental responsibility of the family. This study adopts a systemic approach, which conceptualizes the family as an integrated system governed by implicit and explicit rules that regulate relationships. According to systems theory, the family is a rule-based entity where these unwritten laws shape interactions among members (Satir, 1972). This research aims to identify and differentiate healthy and functional resistance from pathological and maladaptive resistance in families. The systemic perspective is particularly useful for analyzing family resistance for several reasons. First, it considers the entire family as the unit of analysis, rather than focusing solely on individual members. This gestalt-based and holistic approach views the family as an organic whole, greater than the sum of its members (Cox & Paley, 1997). Second, it shifts the focus from individual blame to systemic dysfunction, recognizing that ineffective resistance stems from systemic failure rather than personal shortcomings.

**Resilient family,  
moral resistance,  
moral resistance indicators,  
pathological resistance,  
transition of values.**

**Methodology:** Utilizing a descriptive-analytical research method, this study identifies eight markers of pathological resistance by reviewing key literature on moral resistance and family systems theory.

**Findings:** These markers include:

#### 1. Narcissistic Resistance

Pathological resistance emerges when the values of a single dominant member, often a parent, override the collective values of the family. In narcissistic resistance, the dominant figure imposes personal beliefs while disregarding the individual perspectives of other family members. This authoritarian dynamic fosters an environment of emotional suppression and discourages open dialogue. Narcissistic parents often manipulate others to conform to their ideals, leading to rigid enforcement of values that serve self-interest rather than collective well-being.

#### 2. Authoritarianism

Authoritarian resistance is characterized by rigid control, suppression of autonomy, and punitive enforcement of values. Parents or dominant members establish strict, non-negotiable rules that dictate behavior, leaving no room for personal growth or independent moral reasoning. Adolescents raised in such environments often experience psychological reactance, where they reject imposed values out of defiance. This pattern can lead to either blind conformity or outright rebellion, both of which undermine the intended goal of value transmission.

#### 3. Over-Control and Excessive Regulation

A hallmark of pathological resistance is excessive parental control, where every aspect of a child's behavior is closely monitored and dictated. Over-control leads to dependency, anxiety, and impaired decision-making skills in children, who may struggle to form an independent moral compass. Overly restrictive environments also increase the likelihood of covert rebellion, as individuals seek to reclaim autonomy in secretive or oppositional ways.

#### 4. Rigid or Ambiguous Boundaries

Family systems operate within boundaries that define the limits of personal space, autonomy, and emotional closeness. Dysfunctional families exhibit either overly rigid or ambiguous boundaries. Rigid boundaries create emotional detachment, preventing meaningful connections and support among members. In contrast, ambiguous boundaries lead to enmeshment, where personal identities become blurred, and individuals struggle with autonomy. Both extremes hinder the ability to internalize values in a balanced and meaningful way.

#### 5. Lack of Differentiation

Differentiation refers to an individual's ability to maintain a distinct identity while remaining emotionally connected to the family. Low differentiation results in individuals who either conform blindly or reject family values entirely. Poorly differentiated individuals may experience heightened emotional reactivity, making them susceptible to external influences rather than independent moral reasoning. The inability to separate personal beliefs from familial expectations often leads to identity crises and instability.

#### 6. Distorted Intimacy

Healthy families foster emotional closeness and open communication, which are essential for transmitting values effectively. However, in pathological resistance, intimacy is

distorted—either through excessive emotional distance or forced closeness. Cold and detached relationships prevent meaningful moral guidance, while forced intimacy creates resentment and a lack of genuine connection. These environments make it difficult for individuals to engage in authentic moral development.

#### 7. Regulatory and Symptomatic Behavior

In dysfunctional families, symptomatic behaviors—such as psychosomatic illnesses, depression, or behavioral disorders—often serve as unconscious regulatory mechanisms to maintain homeostasis. For example, a child may develop anxiety as a way to divert attention from marital conflicts or enforce compliance within the family system. This dynamic prevents real value integration and shifts the focus from moral education to crisis management.

#### 8. Chronic Dysfunction and Role Failure

A healthy family system fulfills essential roles, including emotional support, conflict resolution, and socialization. Pathological resistance undermines these roles, creating an environment where dysfunction becomes chronic. Instead of adapting constructively to challenges, the family system reinforces ineffective coping mechanisms, making it harder for individuals to develop independent ethical reasoning and resilience.

#### Conclusion

Rather than focusing on what values are being resisted or transmitted, this study emphasizes how the mechanisms of resistance operate within families. Maladaptive resistance strategies can ultimately erode moral and ethical values, leading to their superficial adoption, transformation into counter-values, or outright rejection. If the transmission of values relies on coercion, emotional suppression, and flawed systemic processes, it may lead to rigid adherence without deep moral conviction or provoke oppositional behavior and value resistance. In extreme cases, the cost of maintaining moral values in an unhealthy manner can be severe, including deterioration of family members' well-being and even family breakdown.

Thus, resistance to change can be healthy or unhealthy, depending on the mechanisms employed. The presence of these dysfunctional markers distinguishes authentic moral resistance from pseudo-resistance, which merely serves to justify narcissism, authoritarian control, and avoidance of ethical responsibility.